

DİN^{VE}HAYAT

TDV - İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ
DERGİSİ
SAYI: 2 - YIL: 2007

YAYIN YÖNETMENİ
Prof. Dr. Mustafa ÇAĞIRICI

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Kadriye AVCI ERDEMİLİ

EDİTÖR
Kerime CESUR
kerime.cesur@gmail.com

YAYIN EKİBİ
Abdülkarim YATĞIN
Ahmet BENŞİZ
Davut ÖZGÜL
Emine ARSLAN
Kerime CESUR
Mehmet YÜKSEL
Mustakim ARICI
Salim SELVİ
Sümeyye PARILDAR

TASHİH
Ahmet KARATAŞ

REKLAM SORUMLUSU
Ömer Faruk ŞENTÜRK

GRAFİK TASARIM
ABY AJANS
0212 531 37 87

BASIM YERİ ve TARİHİ
TDV Yay. Mat. ve Tic. İşl.
Ostim Ömek San. Sit.
1.Cad. 358. Sk. No:11
Yenimahalle / ANKARA
Tel: (0312) 354 91 31
Faks:(0312) 354 91 32

ISBN:978-975-389-505-7
Ankara 2007

DAĞITIM
TDV Yay. Mat. ve Tic. İşl. İstanbul 1.Şb
Klodforer Cad. No:14/1 Divanyolu
Eminönü/İSTANBUL
Tel: (0212) 518 46 04
Faks: (0212) 518 83 07

Yayınlanan yazıların hukuki-bilimsel
sorumluluğu yazarlarına aittir.

PARA İLE SATILMAZ

Editörden

Bismillâhırrahmânırrahîm

Rabbimize sonsuz hamd, Efendimiz'e salât ve selam olsun.

İstanbul Müftülüğü'nün özel dizi olarak başlattığı yayınların ikincisi ile karşınızdayız. Birinci eserimiz yayın grubunun yoğun çalışmasıyla Peygamberimizin doğum yıldönümü münasebetiyle yapılan etkinlikler çerçevesinde Nisan ayında "İnsanlığın Tükenmeyen Ümidi Peygamberimiz'e" ithafıyla huzurlarınızda olmuştu. Başta Diyanet İşleri Başkanımız olmak üzere eserin kendilerine ulaştığı ilim adamlarımız ve Diyanet mensubu görevlilerimiz beğenilerini, takdirlerini ve tekliflerini ifade etmişlerdir. Bunlar bizim için sizlere daha iyiyi sunabilmek ve eksiklerimizi giderebilmek adına teşvik edici unsur olmuş, gayretimizi arttırmıştır.

İsmi *Hikmete Çağrı* / Yaratın Rabbinin Adıyla Oku olan ikinci eserimiz, Kur'an eğitimi tarihi, ilk dönemden itibaren başlayıp devam eden hâfızlık müessesesinin önemi ile hâfız olma yöntemleri, tarih boyunca öğrenci öğretici profilinin sunulması, din adamının toplum içindeki saygınlığı, Kur'an öğretiminde veli-öğrenci-öğretici ilişkisi, yaz Kur'an kurslarında veli sorumluluğu gibi Kur'an'ın talim ve hıfzına dair faydalı olacağını umduğumuz makalelerin yanında; Kur'an'ın anlaşılmasına ve Kur'an'ın edebiyat, sanat ve müsikeye yansıyan yönleri ile ilgili olmak üzere, alanında yetkin yazarlar tarafından kaleme alınan 30'u aşkın makaleyi içermektedir. Ayrıca Kur'an eğitiminde bir ekol olan Abdurrahman Gürses Hocaefendi'yi konu edindiğimiz portre bölümümüzün ve İstanbul kurrâlarından Miktad Temiztürk ile yaptığımız söyleşinin zevkle okunacağı kanaatindeyiz. Ecdadımızın Kur'an'a gösterdiği hürmetin örneklerini ve İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilen taş baskılarla ilgili makaleleri ise arşiv bölümümüzde sunuyoruz.

Bilindiği üzere Diyanet İşleri Başkanlığı okulların tatile girmesiyle ilköğretimi tamamlayan çocuklarımızın, başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere, aynı zamanda akaîdimize ve ahlâka dair temel bilgileri öğrenmeleri için yurt çapında Yaz Kur'an Kursları dönemini başlatmaktadır. Kısıtlı zamanda verilecek olan bu eğitimin çocuklarımızı sıkımdan yapılabilmesi ve istenilen düzeyde verimin alınabilmesi için öğretici, öğrenci ve veli işbirliği zaruri olmaktadır. Bir yanıla bu amaca da yönelik olmak üzere yayınladığımız eserimizin faydalı olmasını ümid ediyoruz. Bu eserin oluşmasında fikirleri ve makaleleri ile katkıda bulunan değerli akademisyenlere, fotoğraf arşivini bizlere sunan Sayın Halit Ömer Camcı'ya, minyatürlerin temin edilmesinde her türlü kolaylığı sağlayan TDV İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane Müdürü Sayın Fatih Çardaklı'ya ve personeline, Diyanet çalışanlarına, yazılı ve görsel malzeme sağlanması, yayına hazırlık, baskı ve tasarım süreçlerinde katkısı olan herkese şükranlarımızı sunuyoruz.

Allah'ın çalışmalarımızı hayırlı ve bereketli kılması ümidiyle...

İslâm Eğitim Tarihinde Öğretmen ve Öğrenci Profili

İslâm'ın İlk Yıllarında Öğretmen ve Öğrenci

İslâm tarihinde ilk öğretim faaliyeti Nur dağında "Oku! Rabbinin adıyla, ki seni O yarattı" âyetinin inişiyle başlamıştır. Hz. Peygamber'in Allah tarafından eğitilmesi anlamına gelen bu süreç Hz. Peygamber'in sahabîleri, sahabîlerin tabîini eğitmesi şeklinde devam etmiştir.

İlk dönem İslâm eğitiminin temel kurumları ev ve mescitlerdi. Özellikle Mescid-i Nebvî eğitim-öğretim açısından çok önemli görevler üstlenmişti. Mescidin Suffe adı verilen bölümünde Arap yarımadasının değişik bölgelerinden oraya gelen çok sayıda öğrenci, Hz. Peygamber'in öğretiminde yüksek tahsil görme imkânı bulmaktaydı.

İlk dönemden itibaren İslâm'a gönül veren öğrenciler yetişkinlerden oluşmaktaydı. Bizzat katılıp Kur'an âyetlerini öğrettiği ve bunlara hadis

denilen kendi açıklamalarını da kattığı derslerde öğrenciler, Peygamberimizin etrafında halkalar halinde oturmaktaydılar. Bu öğrenciler arasında kendilerine belirli gün tahsis edilen hanım öğrenciler de bulunmaktaydı. Suffe'de yetişen öğrenciler zaman içerisinde iman ve ahlâk taşıyıcısı olarak memleketlerine, yarımadanın çeşitli bölgelerine dağılmaktaydılar.

Hız. Peygamber ve râşid halifeler döneminde öğretici modellerinden bir diğeri ise valilerdir. Çeşitli vilâyet veya bölgelere gönderilen valiler halkı hem yönetmişler hem de din konusunda eğitmişlerdir.

II- Fetihlerden Sonra Öğretmen ve Öğrenci Profili

İslâm dini m. VII. asırdan itibaren Arap yarımadasının doğu ve batısına doğru süratle yayılmıştır. Hicretten yaklaşık 20 yıl sonra (20/641) İran, Bizans, Kuzey Afrika, Filistin, Şam, Mısır, İskenderiye ve Trablus gibi birçok yer fethedildi. Buralarda müslüman olanlar ve bu bölgelere muallim olarak gelenler ilk zamanlarda eğitim ve öğretim yapma imkânı bulamadıkları için Fustat, Mekke, Medine ve Bağdat gibi merkezlere göç etmişlerdir. Bu arada çok sayıda sahâbe ve tâbiîn Kuzey Afrika'ya göç etmiştir. Bu dönemde ilmin yayılması daha çok fetihler, ilmî ve ticarî seyahatler ile yazılı metinlerin nakledilmesi yoluyla gerçekleşmiştir.¹ Dolayısıyla fetihler döneminin öğretmen ve öğrencileri için "göçmen" tanımlaması yapılabilir. Fethedilen yerlerde zamanla mescid ve câmiler inşa edilmiş ve ilim tedrisine başlanılmıştır. Buraların hocaları ulema, mezhep imamı ve câmilerin imamı,

öğrenciler ise genellikle gençler ve yetişkinlerden oluşmaktaydı.²

İslâm eğitimi, bir yandan fiilî gelişimini devam ettirirken, diğer yandan eğitim ve öğretimle ilgili eserler de kaleme alınmaktaydı. İbn Sahnun (ö. 256/869), Kabisi (ö. 403/1014), Zernûcî (ö. 555/1196), Gazzâlî (ö. 555/1111), İbn Cemâa (ö. 733/1333), Taşköprüzâde (ö. 959/1552) ve Ali b. Hüseyin Amâsî (ö. 875/1470) gibi isimler İslâm eğitim tarihinde pedagojik eser yazan âlimlerin başında gelmektedirler. İslâm eğitimcileri, öğretmen ve öğrenci tanımları yaparken âyet ve hadislerin yorumlarına dayanmaktaydılar.

A- Öğretmen Profili 1- Ahlâkî Özellikler

Öğretmen, öğrencilerin yetişmeleri ve gelişmelerinde en etkili unsurdur. O, genç nesli geleceğe hazırlayan, eğip-bükten, işleyip şekil veren bir uzman, bir modeldir. Hemen hemen bütün İslâm eğitimcileri öğretmenlerin ahlâkî şahsiyetleri hakkında fikir beyan ederken, onların hareket ve davranışlarında ağır başlı, ölçülü, dengeli, mütevazı ve yumuşak huylu olmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Öğretmenler, hayır murat edici, sabırlı, güler yüzlü, iyiliksever, öfke ve bencillikten uzak, inşafı, hatasını kabul eden, öğrencilerine karşı müşfik, nazik, kibar, takdir ve teşekkür etmesini bilen bir yapıda olmalıdırlar. Kin, öfke, haset, kibir, riya, cimrilik, taassup, iftira, kabalık, yalan ve alay etme gibi olumsuz davranışlardan kaçınmalıdırlar. Çünkü bu tür davranışlar eğitim ve öğretimi olumsuz yönde etkiler, öğretmenin saygınlığını kaybettirir.³ Öğretmen, öğrencilerini kendi çocukları gibi

sevmeli ve de onlara dostça davranmalıdır. Öğrencisinin hata ve kusurlarını sabırla karşılamalı, affetmesini bilmelidir. Vakarlı, ağırbaşlı, saygın, dikkatli ve temkinli davranmalı, hafif ve çocuksu davranışlardan kaçınmalıdır. Lüzumsuz konuşmamalı, inatçı olmamalıdır. Bilmiyorum diyebilmeli, ilmi Allah için öğretmelidir.⁴

2- Meslekî Özellikleri

a- Meslekî Ehliyet:

İslâm eğitimcileri öğretmenin her şeyden önce mesleğinin hakkını verecek yeterlilikte olmasını olmazsa olmaz şartlar arasında saymaktadırlar. Öğretmen uzman olduğu alanda ders vermeli, sürekli araştıran, bilgi ve görgüsünü artıran, okuyan, düşünüen bir anlayışa sahip olmalıdır. Çünkü öğrenme ile öğretme iç içedir. Bilmeyen öğretmez. Mesleğinde yetersiz olan öğrencisinin gözünden düşer ve saygınlığını kaybeder. Bir öğretmenin sadece Kur'an'ı ezberlemiş olması onun ders verebilmesi için yeterli değildir. Öğretmen, başta meslektaşları olmak üzere gerektiğinde de öğrencileriyle istişare etmeli, bilgi alışverişinde bulunmalıdır.⁵

b-Meslekî Sorumluluğunun Bilincinde Olmak:

Öğretmenlik yüce bir meslektir. Öğretmen mesleğinin onurunu korumak ve önemini kavramak, her şeyden önce mesleğini sevmek durumundadır. Mesleğinin gereğini yerine getirmek, vazifesinin bilincinde olmak; mesleğine âdeta âşık olmak iyi bir öğretmenin temel özellikleridir. Gazzâlî *İhyâ'sında*, görevine bağlı öğretmenlerden örnek verirken, kendisine soru

sorulmadığı için o beldeyi ilmin öldüğü kanaatiyle terk eden ve yine soru sorulmadığından dolayı ağlayan öğretmen örneklerine yer vermektedir. Bu konu o kadar önemlidir ki, öğretmen dersi bırakıp cenazeye bile gitmemelidir. Ders sırasında başka bir şeyle ilgilenmemeli, ek bir iş yapmak için yerine vekil bırakmamalıdır.⁶

Gazzâlî İhyâ'sında, görevine bağlı öğretmenlerden örnek verirken, kendisine soru sorulmadığı için o beldeyi ilmin öldüğü kanaatiyle terk eden ve yine soru sorulmadığından dolayı ağlayan öğretmen örneklerine yer vermektedir.

c- İyi Örnek Olmak:

İslâm eğitimcileri, öğretmenlerin meslekî yeterlilik ve sorumluluklarının bilincinde olmalarının yanı sıra, iyi birer model olmalarını da şart koşmaktadırlar. Çünkü öğrenciler anne ve babalarından sonra en çok öğretmenlerini örnek almaktadırlar. Öğretmenler sadece bilgi vermemekte, aksine model olup yol da göstermektedirler. Öğretmenler dış görünüşlerine de özen göstermeli, temiz, sade, uyumlu ve örfe uygun giyinmelidirler. Çünkü şahsî cazibe ilgiyi artırır ve öğrenimi kolaylaştırır. Öğretmenlerin bilgi, söz ve fiilleriyle uyumlu ve dengeli davranışlar sergilemeleri gerekmektedir. Bir öğretmen herhangi bir ek iş yapacaksa sosyal durumuyla uyumlu işlere yönelmelidir. Zira farklı işlerle meşgul olmak, hem öğretmenlik mesleğinin hafife alınmasına, hem de meslekte yenilikleri takip etmenin önünün kesilmesine

sebeplendir. Ayrıca iş sebebiyle yorgun düşen öğretmen mesleğinde verimli olamaz.⁷

d- Ders İşleme ve Rehberlik Etme:

Öğretmen her şeyden önce öğrencilerine rehberlik etmeli ve de vereceği derslere iyi hazırlanmalıdır. Derslere vaktinde girip çıkmalı, ders araç ve gereçlerini kullanmalıdır. Dersleri tane tane, anlaşılır bir üslupla kolaydan zora doğru takip eden bir çizgide anlatmalıdır. Öğrencilerin gelişim ve yetenek düzeylerini göz önünde bulundurmalı, bir konu iyice kavrandıktan sonra diğerine geçmelidir.⁸

Ders esnasında kendisini hafife alıracak tutum ve davranışlardan kaçınmalı, yersiz şaka yapmamalıdır. Soru soran veya cevap veren

fikrinin yayılması güveni sarsar. Bu sebeple öğretmen ilgi ve alâka gösterme, not verme, ödül veya ceza ile övme veya yermeye bütün öğrencilere eşit şekilde davranmalıdır. Çünkü bazı öğrencilerle özel olarak ilgilenmek diğer öğrencilerin nefretine yol açabilmektedir. Ancak, başarılı ve gayretli öğrencilere gösterilecek ilgi ve alâkanın diğer öğrencileri teşvik etme ihtimali de bulunmaktadır.¹¹

f- Din ve Ahlâk Eğitimine Önem Vermek:

İslam eğitimcileri öğrencilere dinî ve ahlâkî değerleri ancak itikadî sağlam olmasının yanı sıra yaşantısı inançlarıyla uyumlu öğretmenlerin kazandırabileceği kanaatindedirler. Öğretmenler, Allah'ın büyüklük ve yüceliğini takdir edecek

Öğrencilerin ahlâkî saflıklarının korunması ve başarılı olabilmeleri için arkadaş seçiminde dikkatli olmaları gerektiğini belirten Zernûcî, arkadaşların çalışkan, dindar, güzel huylu ve anlayışlı biri olması gerektiğini belirtmektedir.

öğrenciye yönelerek onu dikkatle dinlemelidir. Çünkü bu öğrenciye değer vermek ve öğrencilerle birebir iletişim kurmak anlamına geldiği için öğrenimi kolaylaştırmaktadır. Öğretmenlik, bilgi, tecrübe, alttan alma ve lütufkârlığa ihtiyaç duyan bir sanat olduğu için bu hususlara da özen gösterilmelidir.⁹

e- Adâlet:

Adâlet; âdil olmak, insafli davranmak eşit muâmele etmek ve doğru olmak gibi anlamlara gelmektedir. İyi bir öğretmenin en önemli özelliklerinden biri zengin-fakir ayrımı yapmadan bütün öğrencilere eşit davranmaktır.¹⁰

Öğretmenin öğrenciler arasında ayırım yaptığı

duygularla yetişebilmeleri için öğrencilere Allah'ı sevdirmeli, O'na nasıl dua ve ibadet edileceğini öğretmelidirler. İtikadî bozuk bir öğretmen dinî eğitim açısından çocuklara büyük zarar verir.¹² Öğretmen, davranış bozukluğu gösteren ve diğer öğrencilere kötü örnek olabilecek öğrencileri takip etmeli, önce sınıf içerisinde genel, ardından kendileriyle özel olarak konuşup uyarılarda bulunmalıdır. Tüm uyarılara rağmen olumsuz davranışlarından vazgeçmeyen öğrencilerden ilgi kesilmeli, gerektiği takdirde de okuldan uzaklaştırılmalıdır.

g- Hediye Kabul Etmemeli

Öğretmen vereceği kararlarda objektif

davranamama ve farklı muamele yapma riski taşıdığı için öğrencilerden hediye almamalıdır. Ancak görevinin dışında özel olarak ders veriyorsa hediye veya ücret almasında bir beis yoktur.¹³

h- Aile-Öğretmen İşbirliği

Aile ve okul münasebetinin öğrencinin eğitimi ve başarısı üzerindeki önemini dikkate alan İslâm eğitimcileri konuyla ilgili gerekli açıklamalarda bulunmuşlardır. Zernûcî söz konusu hususu “Eğitimde üç kişinin çaba harcamasına ihtiyaç duyulur: Öğrenci, baba ve hoca.”¹⁴ şeklinde özetlemektedir.

B- Öğrenci Profili

1- Genel Şartlar

İslâm eğitimcilerine göre bir öğrencinin her şeyden önce beden ve ruh sağlığının yerinde, akıl ve zekâsının yeterli, ilim yapabilme yaşına ulaşmış olması gerekmektedir. Ayrıca öğrenci kendisini ilme adamalı, gerektiğinde ilim uğrunda bulunduğu ortamı bile değiştirebilmelidir. Öğrencinin geçimini sağlayacak maddî imkânâ sahip olması ve öğrenmeye daha fazla zaman ayırabilmesi için de bekar olmasında fayda vardır. İslâm eğitimcilerinin üzerinde ittifak ettikleri diğer bir husus ise, eğitimin saygı ve sevgi çerçevesinde yürütülmesi gerektiğidir. Zira öğretmen öğrenciyi sevmedikçe ona arzu edilen bilgiyi veremeyeceği gibi, öğrenci de öğretmenini saymadıkça yeterli bilgiyi alamaz.

2- Özel Şartlar

İslâm eğitimcilerinin söz konusu genel şartları sağlayan öğrencilerden bekledikleri ve daha çok

Öğrenci hiçbir bilgiyi ve ilim dalını küçümsememeli, öğretmenine karşı ukalalık yapmamalıdır. Derste ders aldığı diğer öğretmenlerinin farklı görüşlerini konu edinip tartışılır hale getirmemelidir. Öğretmenlerinin sırlarını ifşa etmemeli, aleyhine konuşmamalı, hocalarıyla ilgili dedikodu yapmamalıdır.

âdâb-ı muâşeret kurallarını içeren özel şartlar da bulunmaktadır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür:

a- Saygı

İslâm eğitimcilerinin öğrencilerde aradıkları en önemli vasıflardan biri saygıdır. Bu saygı ibadet halindeyken ortaya konulan tavırla aynıdır ve öğretmene verilen değer bir göstergesi olarak kabul edilmiştir.¹⁵

Geçmişte öğrenciler ders halkalarında bilgi ve başarı seviyelerine göre oturdurlardı. Başarılı öğrenciler öğretmenleri tarafından kendilerine yakın bir yerde oturtulur, başarısız olanlar ise halkaların gerisinde oturmak zorunda kalırlardı. Öğretmenin yakınında oturmak büyük bir şerefti. Öğretmene yakın oturabilmenin bilgi ve başarıya göre gerçekleşmesi öğrenciler arasında canlılığını hiç kaybetmeyen bir yarış da beraberinde getiriyordu.¹⁶ Öğrencinin ders esnasında yüzü daima öğretmene dönük olmalı, sadece dersi dinlemeli, başka işlerle meşgul olmamalıdır. Ders sonunda öğretmen gitmek üzere ayağa kalktığında öğrenci de kalkmalı, öğretmen ayaktayken oturmamalıdır. Öğrenci hiçbir bilgiyi

Bütün İslâm eğitimcilerine göre öğrenci azimli, gayretli ve çalışkan olmalı; çok yiyip fazla uyumaktan kaçınmalıdır. Boş vakitlerini ve gençliğini iyi değerlendirmelidir. Ancak dinlenme ve çalışmada mutedil olmalıdır. Aksi takdirde beden ve ruh sağlığı bozulur. Bütün çalışma ve gayretler başarılı olmak için yeterli değildir. Bununla birlikte öğrenci Allah'a dua etmeli, farz ve nâfile namazlarını da kılmalıdır.

ve ilim dalını küçümsememeli, öğretmenine karşı ukalalık yapmamalıdır. Derste ders aldığı diğer öğretmenlerinin farklı görüşlerini konu edip tartışılır hale getirmemelidir. Öğretmenlerinin sırlarını ifşa etmemeli, aleyhine konuşmamalı, hocalarıyla ilgili dedikodu yapmamalıdır. Nefsini alçaltan, kendini ilimden alıkoyan dünyevî alakaları azaltmalıdır. Öğretmeninin sözünü kesmemeli, bilgiçlik taslayarak onunla boy ölçüşmeye kalkışmamalıdır. Öğretmenine karşı nezâket ve zarâfet dolu bir şekilde hitap etmeli, sert, kaba, takma isim ve hocanın zayıflığını ifade eden lakaplarla çağırmamalıdır.

b- Çalışkan ve Gayretli Olmak

Bütün İslâm eğitimcilerine göre öğrenci azimli, gayretli ve çalışkan olmalı; çok yiyip fazla uyumaktan kaçınmalıdır. Boş vakitlerini ve gençliğini iyi değerlendirmelidir. Ancak dinlenme ve çalışmada mutedil olmalıdır. Aksi takdirde beden ve ruh sağlığı bozulur. Bütün çalışma ve gayretler başarılı olmak için yeterli değildir. Bununla birlikte öğrenci Allah'a dua etmeli, farz ve nâfile namazlarını da kılmalıdır.¹⁷

c- Arkadaş Seçimi

Öğrencilerin ahlâkî saflıklarının korunması ve başarılı olabilmeleri için arkadaş seçiminde dikkatli olmaları gerektiğini belirten Zernûcî,

arkadaşların çalışkan, dindar, güzel huylu ve anlayışlı biri olması gerektiğini belirtmektedir.¹⁸

Netice olarak, İslâm eğitimcilerinin öğretmen ve öğrenci tanımında âyet ve hadislerin yorumlarından hareket ettikleri, ancak bunu yaparken bazen öğretmen ve öğrencilere yükledikleri statü ve buna bağlı olarak yerine getirmek durumunda oldukları roller konusunda aşırıya kaçtıkları görülmektedir. Bununla birlikte, öğretmen ve öğrenciler için belirledikleri genel ve özel şartlar, günümüz modern eğitiminin de önemseyip değer verdiği prensipler olması bakımından dikkat çekicidir.■

1) İbn Sahnun, *Eğitim ve Öğretimin Esasları, Âdâbu'l-Muallimîn*, inceleme ve çeviri: M. Faruk Bayraktar, s. 29-33. 2) İbn Sahnun, a.g.e., s. 34. 3) M. Faruk Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul 2006, s. 14-15, ez-Zernûcî, *Ta'limu'l-Müteallimîn*, İstanbul 1292, s. 15-16, 60-61. 4) Geniş bilgi için bk. M. Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci İlişkileri*, İstanbul 1989. 5) Ahmet Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, İstanbul 1983, s. 209, 222; Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 14-19, Zernûcî, a.g.e., s. 16-17. 6) İbn Sahnun, a.g.e., s. 55. 7) Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 12-13. 8) İbn Sahnun, a.g.e., s. 55, Zernûcî, a.g.e., s. 17. 9) Çelebi, a.g.e., s. 208-209, Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 19-42, Zernûcî, a.g.e., s. 16. 10) İbn Sahnun, a.g.e., s. 48, Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 11. 11) Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 45-46. 12) George Makdisi, *Orta Çağda Yüksek Öğretim*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu, Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, s. 317-318. 13) İbn Sahnun, a.g.e., s. 50, Bayraktar, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, s. 12. 14) ez-Zernûcî, a.g.e., s. 12. 15) Zernûcî, a.g.e., s. 21-22. 16) Makdisi, a.g.e., 153. 17) Zernûcî, a.g.e., s. 31-32, 60, 71. 18) Zernûcî, a.g.e., s. 18-19.

